

**ВЕРБАЛДЫК ЭМЕС КАРАЖАТТАРДЫН КЫЗМАТЫН ЛИНГВИСТИКАЛЫК
АСПЕКТИДЕ ИЗИЛДӨӨНҮН ЖОЛДОРУ (Т.КАСЫМБЕКОВДУН “СЫНГАН КЫЛЫЧ”
РОМАНЫНЫН МИСАЛЫНДА)**

**Способы изучения функции невербальных средств в лингвистическом аспекте (на
примере романа Т.Касымбекова “Сломанный меч”)**

**Methods of studying the function of nonverbal means in linguistic aspect (based on the novel by
T.Kasymbekov «Broken sword»)**

Макалa азыркы мезгилдеги кыргыз тилинин орчундуу маселелерине арналат. Изилдеенун негизги объектиси болуп вербалдык эмес каражаттардын керкем тексттеги кызматы каралган. Керкем тексттеги вербалдык эмес каражаттардын образды элестуу чагылдыруудагы функциясы Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романынан алынган узунду тексттердин мисалында анализденген. Вербалдык эмес каражаттардын лингвистикалык аспектиде чечмеленишинин негизинде аналитикалык изилдеенун жыйынтыгы баяндалган.

Урунттуу сөздөр: вербалдык каражаттар; вербалдык эмес каражаттар; коммуникациялык процесс; эксплициттуу маани (ачык); имплициттуу маани (толугу менен); лингвистикалык аспект; экстралингвистикалык факторлор.

Статья посвящена актуальным задачам современного кыргызского языка. Основным объектом исследования является функция невербальных средств в художественном тексте. Анализирована функция невербальных средств в образном отражении внутреннего мира персонажа на примере из отрывков текста романа Т.Касымбекова “Сломанный меч”. Изложены результаты аналитического исследования невербальных средств в лингвистическом аспекте.

Ключевые слова: вербальные средства; невербальные средства; коммуникационный процесс; эксплицитное значение; имплицитное значение; лингвистический аспект; экстралингвистические факторы.

The article is devoted to current problems of the modern Kyrgyz language. The main object of study is the function of non-verbal means in a literary text. The function of non-verbal means in the figurative reflection of the character's inner world is analyzed using the example of excerpts from the text of the novel by T. Kasymbekov «Broken sword». The results of the research study of non-verbal means in the linguistic aspect are presented.

Keywords: verbal means; non-verbal means; communication process; explicit; implicit; linguistic aspect; extralinguistic factors.

Тил адамдар ортосундагы ез ара пикир алышууну жузеге ашыруу менен катар, керкем адабиятта логикалык ой жугуртуунун куралы жана каражаты болуп саналат. Тил адабияттын езгечелугунун белги-касиеттерин шарттайт да, аны изилдеп-уйренуу шин татаалдаштырат. Ошондуктан сез енерун лингвистикалык аспектиде изилдеп-уйренуу зарыл жана мыйзам ченемдуулук.

А.Э.Абдыкеримова керкем адабиятты лингвистикалык аспектиде изилдее адабий чыгарманын езун эмес, тилин изилдеп-уйренууну эске алуу менен, адабият езу лингвистиканын объектиси эместигин баса белгилеп керсеткен. [А.Э.Абдыкеримова, 2003. -162- б.]

Керкем текстте лингвистикалык тузумдер аркылуу эксплициттуу турде туюндурулган мазмундук коммуникативдик маалымат жана имплициттуу турде туюндурулган керкем (эстетикалык) маалыматтар берилет. Имплициттуу турде чагылдырылган эстетикалык маалыматтарды туюндурууда вербалдык эмес каражаттар керкем текстте суреттелген турмуш чындыгын теренден тушунууге, образдуу, элестуу кабылдоого, каармандын ички абалына сунгуп кирууге кемек керсетет.

Керкем тексттеги образ вербалдык жана вербалдык эмес каражаттардын тыгыз байланышынан пайда болот. Мындай айкалыштыктан дуйненун, чындыктын, окуялардын жана сезимдин суреттелушу аркылуу образ жаралат. Образ турдуу тузулуште болгонуна карабастан, аны элестуу, жеткиликтуу берууде вербалдык эмес каражаттардын орундуу, ыктуу колдонулушу чоц мааниге ээ жана

суреткердин жеке чыгармачылык ой жугуртуусунен, баяндоосунан, суреттеесунен кез каранды.

Ушул енуттен алганда, кыргыз эл жазуучусу Т. Касымбековдун „Сынган кылыч“ романында элдин тарыхы, эл башкарган тебелдердун жургузген саясаты, иш-аракеттери, жеке кызыкчылыктары, карапайым калктын турмушу, каада-салты, нарк-нускасы, адеп-ахлагы сыяктуу маселелерди кузгудей чагылдырылып, образдуу, элестуу суреттее менен, окурманды емур-елум, жашоонун маңызы, баркы-наркы, бийлик, байлык, абийир тууралуу философиялык ойлордун курчоосунда калтырган Сарыбай мунушкердун тирүүлүк учун буркуту менен кармашкан эпизодунда автор вербалдык эмес каражаттарды езгече чеберчилик менен ете кылдат, ете тактыкта ез орду менен ыктуу колдонгон. Мисалы,

Сарыбай буркуттун томогосун сыйрыды. Буркут дароо колдон суурулуп, заматта кекке атышып чыкты. Бере кер! Сарыбайдын журегу дукулдуп кетти. Бере кер, чоң кудай! Бере кер, кеч кудай! Сарыбай эки кезун жулжуйтуп, кубанып кок тиктеп, кайсаңдап ар тарабын каранып, кайсыл жерден кандай аң качып чыгып калар экен деп, дегдеп жузу жаркырады.

Ошол бойдон, ошол кеткен бойдон буркуттун карааны кверунбей калды. Мунушкер жалбырак болуп дирилдеп кутту Жок... Жел гана шыбактардын башын шыбыраштырып жатты. Эч дареги жок... Кеткени ушубу!.. Сарыбайдын ичи сыйрыла баштады. - О, кырааным... Кетип калдыңбы?..

Сарыбайдын кездери жашылданып боз асманга телмирди, эч кетер албай турган, эч кене албай турган сары убайым басты. Оозун кымтышты унутуп, кичинекей сакалын сербейтип, нары-бери алдастап кетти. Боз осман анын журегун байкатпай лук жутуп коюп, анан кезун мисирейип карап тургандай бонду. Сарыбайдын ичи тытылды.

- О, кырааным... Мени таптап кеттиңби?! Мен куруюн, мен бир жазгы каатчылыктан сени алыт чыга албадым... О, кырааным... Сарыбай баштагыдай ундуп чакыра албады. Антуугу укугу жоктой сезилди. Тили курмөлбөдү Айласыз, кубатсыз бууну титиреди.

- О, кырааным... Балам менен барабар корчу элем... О...

Ана! Алда кайдан буркут шаңшыды. Ана! Сарыбайдын журегу жарылып кете жаздады. Ана! Илбээсин квергөндө гана ушундай шаңшычу ал. Сарыбай токтоно албай квергун унутуп, жылаңач дардаңдап чуркады. Ундуулап чуркады.

- О, айланайын унуңдун... Айланайын... - деп, каргылданып, эки колун обого сунуп кыйкырды. Ошол! Тебе жактан абаны жарып шуулдап угулган куу гана улам жакындап келе жатты. Ошол! Сарыбай элтеңдеп, суйунгенунен каңырыгы тутуп, кудайга да, буркутуне да жалынды. Сарыбай эки жагын каранды. Эмне учундур ажопарада шакка корголоп же суналып качып экенеп берген аң керунбейт. Ана! Буркут! Кучтуу канаттарынын куусу желдин шоокумун каптап, найзанын учундай ышкырып тик сайылып езуне келатты. Сарыбай нестейе тушту... Ойлонтпой, камынтпай буркут аркан бою кирип келди, ошондо Сарыбайдын колу жерден балдакты ала коюп, бетине кармай берди Каардуу буркут тайманбай коз ирмемде селдей шаркыраган куч менен бир тээп өттү жыгач балдак шорт тең бөлүнүп сынып тушту

- А-ай! Кантесиң, кырааным!..

Ошол чөлкөмдү уч айланып чабыт кылып, кезуне тири жандуудан эчтеме илинбей, дөңдө кыбырап журген жалгыз караан кезун тартып, ач буркут ал караанга таптап жиберген эле. Ал мунушкерин тааныган жок. Жылаңач Сарыбай анын кезуне кийиктин улагы сыяктанып кверунген окшоду

Буркут кайра кекке атылып чыкты. Сарыбай эсин жыйганга улгуре албады, буркут темир ченгелдерин арбайтып, курч түмшүгүн ачып, чекирейген кызыл тегерек кездерунен заар чачып, виол замат кайра шуулдап кичип келди. влум! Колунда куралы жок адам сепкилдуу кара ташты кара тутуп, ошондон колка издеп, тегерене качты... влум! Алдастады... влум! Ушул елмөркүчү талдында кезун нөв канга өтүп кулаңшырын шалыйтып жерде жаткан тайгандын башы кверунду анын нуру өчкөн кездери кадалып тиктегендей, табалагандай. Келме кезек! А-а!.. Жер тыткылап, таш аткылай баштады. Колуна эмне кирсе ошону менен, топурак кирсе топурак, чөп кирсе чөп менен иштеп, ошону менен влумдун квергөндү влумгө айбат кылды. А-а-а!.. Жандалбас кылды. А-а-а-а... Коркунчак, тартынчак кылган жашоо умуту. Жаовдөүмүт узулгондо а^коркунучту унутат. Сарыбай коркунучту унутуп салды. Ач бакырыгы да тып токтоп, эрдин кесе тиштенип, кадим жырткыч болуп, кулачтап качырып буркуттун арбайган тырмагына кол салып кирди.

Катуу ченгелдешип, бири кышылдап, бири күшүлдөп, улам бири алдына басып, жумгалакташып, кериден ылдый тогOLONушту бирин-бири ырайымсыз тытты. Сарыбай буркуттун

башын кармоого, мойнунан бурап басууга аракет кылып, буркут башын ала качып карматпай кызгасылып, желке жунун туткытуп, жаалданып чокуп, Сарыбайдын бут денесинен кан жошулуп, буркуттун канаттары карсылдап сынып, куйругу жулунуп, жундвру сапырылды. Сарыбайдын эки колу буркуттун темир чеңгелдерин бошотпой туткактап калган. Тизеге басуунун алакетиңде. Буркут кызгас асылат. Сарыбай башын чулгуп кыздврун ала канат. Б-урк-ут мейнун жыландай бууалтып к^дү-к^т. Сарыбай курч тумшукка башын т^вбе^и~п. кезун калкалайт. Жан аргасы! Ал дагы буркуттун кез келген жерин тиштеп, бурдап тиштеп жатты. Сарыбайдын кыздврунун от чагылды. Сарыбай кыздврун бек жуумп, буткул кучун уууп, чымыуканып каумаашты. Ал акыры буркуттун бир ченгелин тизеге басып, бир келун бшотууга жетти да, вшвл келу менен буркуттун мейнун сыйпалап таап, бар кучуменен сыга кармады. Бурады. Буткул денеси менен вбктвп басты...

Бир убакта канга жвишулуп, Сарыбай буркуттун калдайып жатып калган денесинин устунун акырын виде бвлду Ал кезун ачкысы келди. Кезу ачылбады. Кезун сыйпалады. Келуна былжыуаган биудеме уунду Ал кан бвлчу. Сарыбай да анын кан женин билди. Капкарангы. Кврдвй капкарангы. Эмелеки жаркыраган кен дуйнв каш? Чымырап кансырап денеси улам вер тартып баратты. Ал эсине эми келди. Баягыдай квркунчак, тартынчак, умуткв алданма, кайгыга, кубанычка бот алдырма пенде учуруна кайра келди. в, теңир, кыздвн ажыраттынбы! Ал сендиректеп, чалыштап буркуттун карайып жаткан канаттарынын жанына сулап жыгылды... [Т.Касымбеков “Сынган кылыч”, 267-269-беттер]

1. Жогоруда келтирилген узундуде тилдик каражаттар менен вербалдык эмес каражаттардын синтезинен, айкалышынан теменкудей маанилер туюндурулган: Сарыбай мунушкердун дуйне таанымы, ички дуйнесу, ал аркылуу чагылдырылган адамдын турмуш-тиричилик учун аракети, тагдырдын сыноосуна ишенип, ишенбеген дендароо учуру, жан дуйнедегу ички дурбелену, жашоо учун курештегу журек титиреткен абал менен катар, жашоодон умуту узулгенде адамдын майтарылгыс кайраты, коркунучту унутушу, кубаты, тирүүлүк учун кылган жандалбасы сыяктуу маанилердин бардыгы кылдат берилгенин байкаса болот. Ошону менен катар керкем текстте Сарыбай мунушкердун баласындай бапестеген буркуту менен кадимки жырткычтардай курешкену, коркунучту унутуу менен чыңалуусу, ежерлугу, ажал менен бетме-бет кармашканы вербалдык эмес каражаттардын (берилген узунду текстте асты сызылган сездер) жардамы аркылуу элестуу, образдуу суреттелген.

Ю. Д. Апресян керкем тексттеги образдын негизги тузулушун 8 турге белуп мунездеген: физикалык элеси, физиологиялык абалы, физиологиялык реакциясы, физикалык кыймыл-аракети, каалоосу, ой жугуртуусу, интеллектуалдык ишмердуулугу, эмоциясы жана кеби. [Апресян, 1995.37-6]

Керкем тексттеги образга жогоруда саналган белуштуруулардун негизинде лингвистикалык (сездун жасалышы, грамматикалык, лексикалык, синтаксистик, стилистикалык жактан) талдоо жургузууде вербалдык жана вербалдык эмес каражаттардан сырткары, жен эле колдонулган бир да сез, муче, тыбыш жана графикалык белгилер (утур,

чекит, кеп чекит, сызыкча) болбойт. Аталган каражаттарды керкем чыгарманын идеялык мазмуну менен тыгыз байланышта карай турган болсок, анда вербалдык эмес каражаттарды туюндурган тилдик жана тилдик эмес каражаттардын бардыгы образды элестуу беруу менен, анын ички абалын, максат-мудесун, автордун жеке концепциясын эмоционалдык-экспрессивдик, эмоционалдык-нарктагыч касиетке ээ болуп чыга келет. Керкем тексттеги талдоого алынган экстралингвистикалык каражаттардын керкемдук-стилистикалык дарамет кучу каармандын мунезун, психологиялык ой-туйгусун, сезим-абалын реалдуу берууге конкреттуу кемек керсетуу менен, тилдик эмес каражаттардын кубулма, ассоциативдуу айкындуулугун, кайталангыс образдуулугун, элестуулугун, тактап айтканда, езгече мунездегу экспрессивдуулугун арттырып, керкем текстке ажайып керкемдук тартуулайт.

2. А-а!.. Жер тыткылап, таи аткылай баштады. Колуна эмне кирсе ошону менен, топурак кирсе топурак, чеп кирсе чеп менен иштип, ошону менен влумдвн кврзвнду, влумзв айбат кылды. А-а-а!.. Жандалбас кылды. А-а-а-а... Коркунчак, тартынчак кылган жашоо умуту Жа^оодв~н~умут узулгондо а^м квркуну^ту унутат. Сарыбай коркунучту унутуп салды. Ач бакырыгы да тып токтоп, эрдин кесе тиштенип, кадим жырткыч болуп, кулачтап качырып буркуттун арбайган тырмагына кол салып кирди.

Катуу ченгелдешип, бири кышылдап, бири кушулдвп, улам бири алдына басып, жумгалакташып, кериден ылдый тоголонушту, бирин-бири ырайымсыз тытты. Сарыбай буркуттун башын кармоого, мойнунан бурап басууга аракет кылып, буркут башын ала качып карматпай, кызгас асылып, желке жунун туткытуп, жаалданып чокуп, Сарыбайдын бут денесинен кан жошулуп,

буркуттун канаттары карсылдап сынып, күйүзгү жсунуп, жсундвру сапырылды. Сарыбайдын эки колу буркуттун темир чеңгелдерин бошотпой туткактап калган. Тизеге басуунун алакетиңде. Буркут кызга асылат. Сарыбай башын чулгуп кыздврун ала качат. Буркут мыйнун жыландай бууалтып ке^ду-к^йт. Сарыбай к^рч тумиукка башын тө-с-вбеу-ип, кызун калкалайт. Жан аргасы! Ал дагы буркуттун кез келген жерин тиштеп, бурдап тиштеп жатты. Сарыбайдын кыздврунун от чагылды. Сарыбай кыздврун бек жуумп, буткул кучун урвп, чышырканып кармашты. Ал акыры буркуттун бир чеңгелин тизеге басып, бир келун бвиштуга жетти да, бвишт келу менен буркуттун мыйнун сыйпалап таап, бар кучуменен сыга кармады. Бурады. Буткул денеси менен вбвктвп басты...

Керкем тексттен алынган ушул узундуде тил менен айтып жеткирууге мумкун болбогон Сарыбай мунушкердун трагедиясынын (кезунен айрылуусу) кайгылуу элеси окурманды кошо кайгыга белен, аны кайдыгер калтырбастан сезимдерине таасир этип, жан дуйнесун дурбеленге тушурет. Бул тексттеги эмоционалдык-экспрессивдуулуктун туу чокусуна жеткирген вербалдык эмес каражаттар (Сарыбайдын жер тыткылып, таш аткылап, колуна кирген чеп, топурак менен елумге айбат кылып, эрдин кесе тиштенип, буркутту кулачтап качырып, катуу ченгелдешип, кышылдап, кушулдеп, жумгалакташып, тоголонушуп, ырайымсыз тыгышып, буркуттун кез келген жерин тиштеп, бурдап, мойнун бурашы, бут кучу менен ебектеп басышы) каармандын ички, сырткы образын тузуу менен, адам затынын бейнесин чыныгы турмуштагыдай керсетууге керкем-эстетикалык жактан кызмат кылып турат. Натыйжада, мунушкердун буркуту менен болгон аёосуз кармашы езунче бир аялуу сезимдерге белейт да, ар бир окурмандын акылына, сезимине окуяны элестуу берууде вербалдык эмес каражаттардын ролу езгече болду десек жанылышпайбыз деп ойлойбуз.

Керкем чыгармада билгичтик, баамчылдык, чыгармачылык, жогорку элестетуучулук туюм менен колдонулган вербалдык, вербалдык эмес каражаттар жана алардын керкем тексттеги кызматы чыгармада чагылдырылган турмуш чындыгын, окуянын теркунун, кырдаалдын тупку манызын, концептуалдуу маанини туюп-билууде маанилуу роль ойнойт. Жазуучунун чыныгы чыгармачылык жузу, калемгерлик дарамети, оргуштаган таланты керкем текстте бул каражаттарды чыгармачылык менен пайдалана билуусунен улам ачылат. Маселен,

Бир убакта канга жсвиулуп, Сарыбай буркуттун калдайып жатып калган денесинин устунун акырын виде болду. Ал кызун ачкысы келди. Квзу ачылбады. Квзун сыйпалады. Келуна былжыраган бирдеме урунду Ал кан бвлучу. Сарыбай да анын кан женин билди. Капкарангы. Кврдвй капкарызгы. Эмелеки жаркыраган кец дуйнв каш? Чымырап кансыуап денеси улам ооу тартып баратты. Ал эсине эми келди. Баягыдай коркунчак, тартынчак, умуткв алданма, кайгыга, кубанычка бит алдырма пенде учуруна кайра келди. О, теңир, кыздвн ажыраттызбы! Ал сендиректеп, чалыштап буркуттун карайып жаткан кашттарынын жаныш сулап жыгылды...

Талдоого алынган узундуде адамдын умутке алданма, кайгы менен кубанычка бат алдырма, коркунчак, тартынчактык мунезу Сарыбай мунушкер аркылуу суреттелуп берилген. Жазуучу чыгарманын керкемдуулугун арттыруучу кырдаалды курч кез менен кере билип, аны ишке ашыруучу ыкмалар аркылуу чыгарманын керкемдук дараметин арттырып, чыгармага елбестук, тубелуктуулук тартуулаган. Ушундан улам жазуучунун акыл-сезиминин тунуктугу, терең ой жугуртуусу, суреткердик сезиминин кучтуулугу, контексте жараша вербалдык жана вербалдык эмес каражаттарды турдуу ыкмада ыктуу колдоно билуусу аркылуу талантынын дарамети билинет деп ойлойбуз. З.А.Алымбаеванын макалаларынын биринде белгиленгендей, ыр жазуунун, керкем текст жаратуунун, керкем процессти алып баруунун бир жолу, бир ыкмасы, чыгармачылык иштин купуя сыры ушунда. Керкем тексттин окурмандын сезимин, буйурун козгоп, чарчаган-чаалыккан кенулду чыйралтып, ан-сезимге таасир бере алуучу жеңдемге, артыкчылыкка эгедер кылуучу сыры да ушунда.

Жогоруда белгиленген чеберчиликтин натыйжасында чыгарманын таасир этуучулук касиети артып, керкемдук дарамети жогорулайт да, керкем чыгармада суреттелген чындык адамдын дуйне таанымын, кез карашын жана чындыкка карата эстетикалык мамилесин туюндурган керкем реалдуулук болуп эсептелет. Керкем адабият ушул сыяктуу езгечелуктерунен улам искусствонун езгече туруне кирет да, адамдын ан-сезимине, ой жугуртуусуне жана журум-турумуна эстетикалык таасирин тийгизет.

Жыйынтыгында, керкем тексттеги вербалдык эмес каражаттарды талдоо аркылуу автордун кез карашын, позициясынын езгечелугун туюп, чыгарманын мазмунуна сунгуп кируу менен образдарды

терецирээк тушунуп, жазуучунун чеберчилигине баа беребиз.

Пайдаланылган булактардын тизмеси

1. Абдыкеримова А.Э. Керкем сездун поэтикасы: Филолог. илим. канд. ... дис. -Бишкек, 2003. 162-б.
2. Аскаров Т. Образдуу ой жугуртуунун чексиздиги. - Бишкек: Мамлекеттик тил жана энцикл. борбору, 2000.112- б.
3. Апресян, Ю.Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания [Текст] /Ю.Д. Апресян // Вопросы языкознания. -1995.- № 1. С. 37-65.
4. Аширбаев Т. Язык романа “Сломанный меч” Т.Касымбекова: Автореф. дис. ... канд. филол.наук. - Фрунзе, 1990. с. 19
5. Касымбеков Т. “Сынган кылыч”: Тарыхый роман. - Кайрадан иштелип, 5-бас. -Б.: Кыргызстан, 1998. 712 б.
6. Маразыков Т.С. Экстралингвистикалык факторлордун тексттеги интеграциясы. 2-китеп. - Бишкек: Бийиктик, 2005. 95-б.

Рецензенты: Токтоналиев К.Т. - доктор филологических наук, профессор НАН КР
Абдрасулова Э.К. - кандидат педагогических наук, доцент КГМА им. И.КАхунбаева